ISSN: 2385-3336
Pàg.: 121-142

ELS ORÍGENS DE *BISULDUNUM*

Joan Frigola, Andrea Ferrer

joanfrigola@hotmail.com, aferrer@ajbanyoles.org

RESUM

Les excavacions realitzades al llarg dels darrers 25 anys al nucli antic de Besalú han aportat una gran quantitat de dades sobre el passat més remot de la població, i permeten, tot i les dificultats intrínseques d'un context arqueològic urbà, obtenir una bona visió de conjunt dels seus orígens. L'estratigrafia revela una freqüentació del lloc des del primer ferro; algunes restes, encara molt escasses, de l'ibèric ple i una consolidació durant el període ibèric final, quan tota l'àrea de la Devesa estava ocupada per un assentament indígena. Durant l'etapa republicana, però sobretot durant l'Alt Imperi, Besalú experimenta un creixement notable i assoleix una superfície urbana pròxima a la que posteriorment tindrà la capital comtal dels segles IX i X. Cal atribuir bona part d'aquest auge a la via Annia, que passava per l'entorn de l'actual població seguint el curs del Fluvià i que sens dubte va afavorir el seu creixement comercial, demogràfic i segurament també polític. Sembla que a partir del segle III dC es produeix un lleuger retrocés del nucli, així com un possible abandó de la vil·la de Can Ring, ubicada als afores, si bé segueix havent-hi una activitat continuada durant tot el Baix Imperi i l'antiguitat tardana que li permetran, en època carolíngia, separar-se del *pagus* de Girona i assolir la capitalitat del comtat.

ABSTRACT

Archaeological works done over the past 25 years in Besalú (la Garrotxa) have provided a great amount of data on the distant past of the population, which allow, despite the inherent difficulties of an urban archaeological context, to get a good overall view of its origins. The stratigraphy of the zone reveals an occupation of the place since the Early Iron Age; some archaeological remains, yet quite scarce, of the Middle Iberian period, and a consolidation during the end of the Iberian period, when the entire area of La Devesa was occupied by an indigenous settlement. During the Late Republican period, but especially during the Early Roman Empire, Besalú experienced a remarkable growth, reaching an urban area similar to which the county capital (of Besalú) of the 9th and 10th centuries had. This growth can be attributed to Via Annia, which passed nearby the settlement following the river Fluvià and that certainly favoured its commercial and demographic rise and probably also the political. It is from the 3rd century AD that a slight setback of the *vicus* occurs, as well as a possible abandonment of the roman villa of Can Ring, located on the outskirts. However, there is still a regular activity throughout the Late Roman Empire and Late Antiquity that will allow, in the Carolingian era, to be separated from the *pagus* of Girona and reach the capital of the county.

INTRODUCCIÓ

A les darreries del segle IX el *pagus bisuldunensis* es va segregar del *pagus* de Girona, al qual s'havia mantingut lligat fins aquell moment. Besalú esdevenia d'aquesta manera la capital d'un comtat independent i amb dinastia pròpia, amb Radulf (894-920), germà de Guifré el Pilós, com a primer comte privatiu (Vigué 1990, 20; Bolòs/Hurtado 1998, 15-17). Aquesta irrupció de poder en l'escenari polític i territorial carolingi fou interpretada per la historiografia de finals del XIX i bona part del XX com un senyal inequívoc de la importància de la població durant les etapes precedents (Monsalvatge 1889, 9-23), tot i que les evidències arqueològiques eren pràcticament inexistents i sovint s'havien de recolzar en troballes puntuals o en l'origen preromà del nom *Sebendunum*, recollit per Claudi Ptolemeu en la seva *Geographiké Hyphégesis*, que molts autors assimilaven a Besalú (Castanyer 2008, 157-158).

A partir de la dècada dels 90 del segle XX, tanmateix, Besalú va emprendre un programa de reordenació i modernització urbanística del centre històric –pas de serveis, canvis de pavimentació, adequació d'espais públics...– que va comportar la realització sistemàtica d'interven-

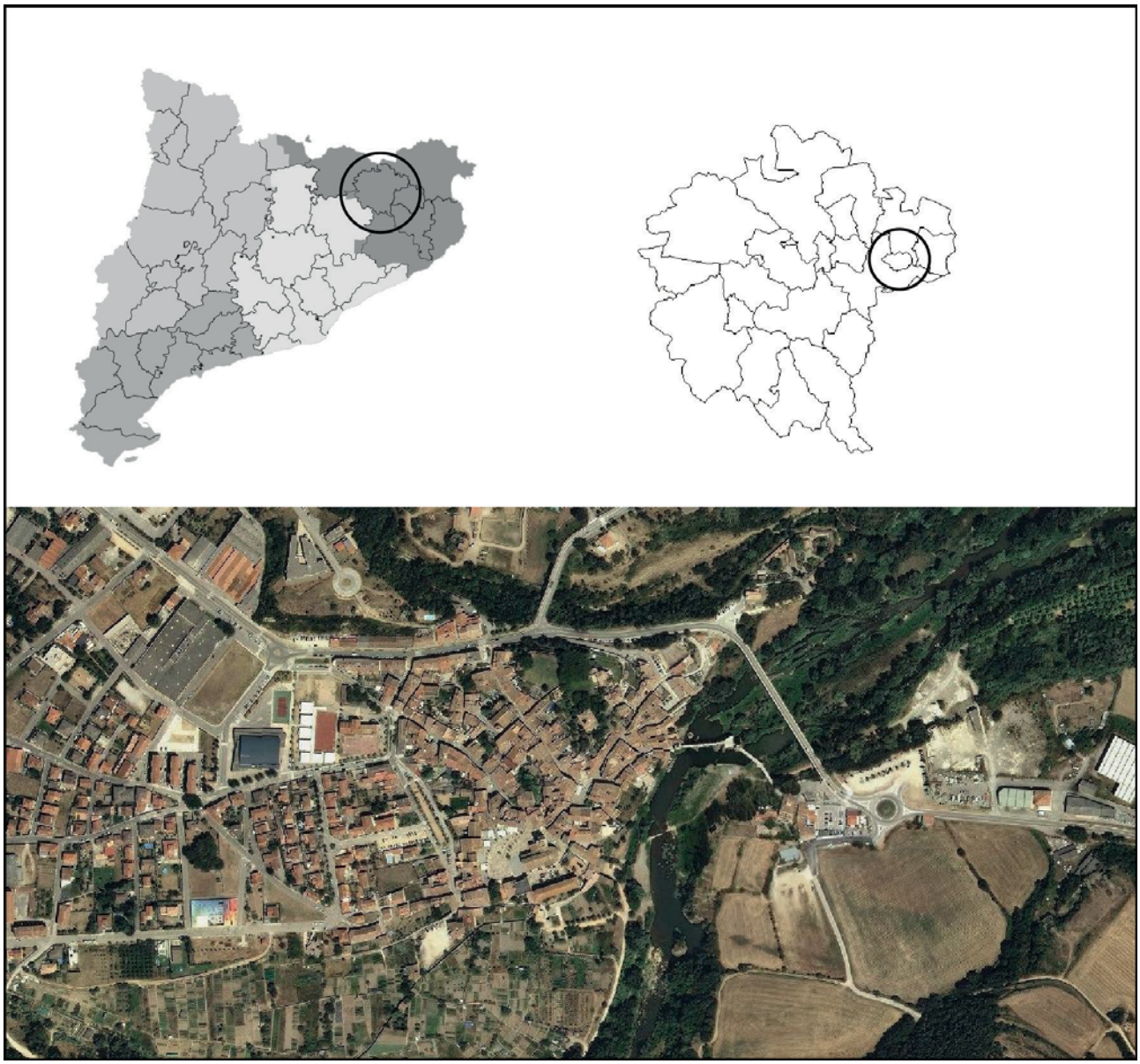

Fig. 1. Situació de Besalú (ICGC)

cions arqueològiques amb metodologia moderna (Frigola Torrent 2015, 116). Els resultats no es van fer esperar i arreu del nucli van començar a aparèixer restes d'època antiga, si bé molt fragmentades i arrasades per la superposició de fases posteriors, com és característic en els contextos urbans. Malgrat les dificultats que aquest tipus d'arqueologia comporta, sobretot a nivell interpretatiu, a dia d'avui es disposa d'un grup prou sòlid de dades per poder esbossar, amb certa fiabilitat, els orígens i evolució de la població.

ENTORN GEOGRÀFIC

El poble de Besalú està situat a la conca mitjana del riu Fluvià –*Clodianus* segons les fonts clàssiques (Burch *et al*. 2013, 18)–, en una estratègica cruïlla de camins a cavall de la plana empordanesa i dels primers massissos prepirinencs. Es tracta d'un pas natural, usat des de la prehistòria per a la transhumància, que permet un accés ràpid i fàcil a l'interior del país seguint la vall del Fluvià. És, en definitiva, una porta d'entrada als Pirineus gironins.

El nucli històric, per la seva banda, s'alça al capdamunt d'una petita elevació de terreny amb forma de punta de llança, d'origen plistocènic, modelada i flanquejada pels cursos del riu Fluvià, al sud, i la riera de Capellada, al nord, que confluueixen a l'extrem oriental de la població. Entremig dels dos hi discorre el torrent de Ganganell, cobert des de finals del segle XIII per facilitar l'ampliació de la vila medieval, que desemboca les seves aigües al Fluvià a l'altura de l'antic Hospital de Sant Julià. La part central del poble està ocupada per l'emblemàtic turó de Santa Maria (169 msnm), coronat per les restes de la col·legiata homònima i on antigament també s'aixecava el castell comtal.

ELS PRIMERS TESTIMONIS (1200-600 aC)

Les notícies més reculades d'ocupació humana al terme municipal de Besalú corresponen a un petit fons de cabana localitzat l'any 2004 a les proximitats de Can Barraca, al nord-oest de la població actual, durant la construcció de l'autovia A-26 (Martín 2006c, 83-86). Era una estructura molt senzilla, de planta ovalada, feta originalment amb materials peribles i argila, que va estar ocupada de manera estacional a finals del segon mil·lenni aC (1200-1100 aC). El seu ús s'ha de relacionar amb les comunitats transhumants que recorrien el territori a la recerca de pastures per als ramats.

Uns segles després, en el període de transició entre el bronze final i la primera edat del ferro, el mateix indret de Can Barraca seria utilitzat com a necròpolis d'incineració (800-650 aC). En total es van trobar 14 enterraments amb individus adults i infantils: 9 en urna dins fossa simple, 1 en fossa sense urna i 4 enterraments sota túmul (Martín 2006a, 28-46). Un any més tard, el 2005, es documentava a Can Bellsolà –a poc més d'un quilòmetre en línia recta de Can Barraca– una nova necròpolis d'incineració tumulària datada entre el 700 i el 600 aC, que només pogué ser excavada parcialment (Font/Martín 2006, 159-162). La seva descoberta, no

Fig. 2. Túmul de Can Barraca (Pau Martín)

obstant això, permeté contextualitzar l'antiga troballa d'un atuell ceràmic amb restes d'un individu incinerat, recuperat l'any 1940 durant els treballs d'extracció d'argiles d'una rajoleria establerta a la mateixa finca de Can Bellsolà. La notícia fou recollida i publicada per Lluís Pericot, que aleshores ho identificà, erròniament, amb una sepultura ibèrica (Pericot 1952, 157).

Pel que fa al nucli de Besalú, l'única resta del període és una petita estructura de combustió del primer ferro (650-600/575 aC), excavada en la intervenció d'urgència a l'esplanada de la Devesa el 1996-1997 (Busquets/Fàbregas 1998, 149-151). El seu interior contenia nombrosos fragments ceràmics corresponents a un mínim de 16 vasos, alguns amb decoració –bàsicament cordons i acanalats–, dues fusaioles, un botó de bronze i una sivella calada també de bronze del tipus Fleury (Pons 2011, 132). Tot i tractar-se d'una descoberta aïllada, de poca entitat i clarament insuficient per poder parlar d'un vilatge estable, serveix almenys per confirmar una freqüentació del lloc.

Amb aquesta quantitat de dades tan exigua i migrada resulta difícil elaborar una interpretació profunda de l'hàbitat prehistòric a la zona durant el primer mil·lenni aC, així com establir la relació entre les necròpolis, el territori i els possibles assentaments. Si tenim en compte el territori proper a Besalú, el punt d'hàbitat més ben documentat d'aquest període és el de Can Xac, a Argelaguer, descobert l'any 2003 i format per un mínim de 5 fons de cabana i diverses estructures de combustió (Manzano/Agustí/Colomeda 2004, 109-114). Segons les arqueòlogues responsables, aquest jaciment respon a una estació estable del bronze final, de durada breu, que tenia en l'agricultura, la ramaderia i el pasturatge la seva base de subsistència (Manzano/Agustí/Colomeda 2006, 63-64). Si bé la relació entre Can Xac i les necròpolis d'incineració de Can Barraca i Can Bellsolà –situades a uns 4 i 5 quilòmetres respectivament– ha estat apuntada per alguns investigadors (Martín 2006a, 117-126; Martín 2006c, 85)[1], no podem descartar que les persones inhumades formessin part d'un grup que tingués el seu nucli d'hàbitat a Besalú, ja fos de manera estacional o permanent. Les dades són pobres però tanmateix existents, i la proximitat de l'actual centre històric de la vila amb les necròpolis –aproximadament a un quilòmetre d'una i altra– així ho avalaria.

UN OPPIDUM DE L'IBÈRIC PLE?

La identificació de Besalú, i en especial del puig de Santa Maria, amb un suposat assentament de l'ibèric ple ha estat un fet habitual per part de la historiografia malgrat l'escassetat de dades. Les hipòtesis sovint es sustentaven en les excel·lents condicions orogràfiques que oferia l'emplaçament, enturonat i de fàcil defensa, així com en la seva inqüestionable situació geoestratègica. A això cal sumar-li la recorrent associació entre els topònims *Bisuldunum* i *Sebendunum*, aquest darrer esmentat per Claudi Ptolemeu en l'obra *Geographiké Hyphégesis* com a capital del poble iber dels *castellani*. El primer autor en establir aquesta relació fou Pèire de Marca ja al segle XVII, i fins a dia d'avui ha estat seguida per molts historiadors i filòlegs essent encara una teoria plenament vigent (Corominas/Marqués 1976, 20; López 2003, 17; García 2003, 410). Tot i l'innegable interès de la dada, cal ser extremadament prudents, ja que C. Ptolemeu a banda de ser una font tardana –i en conseqüència poc

1. Aquesta hipòtesi també fou sostinguda per la Dra. Enriqueta Pons en el marc de la conferència impartida a Besalú el 6 de juny de 2015, titulada "Besalú i el seu entorn del bronze final a l'edat del ferro (1100-600 aC)", organitzada per Amics de Besalú i el seu Comtat.

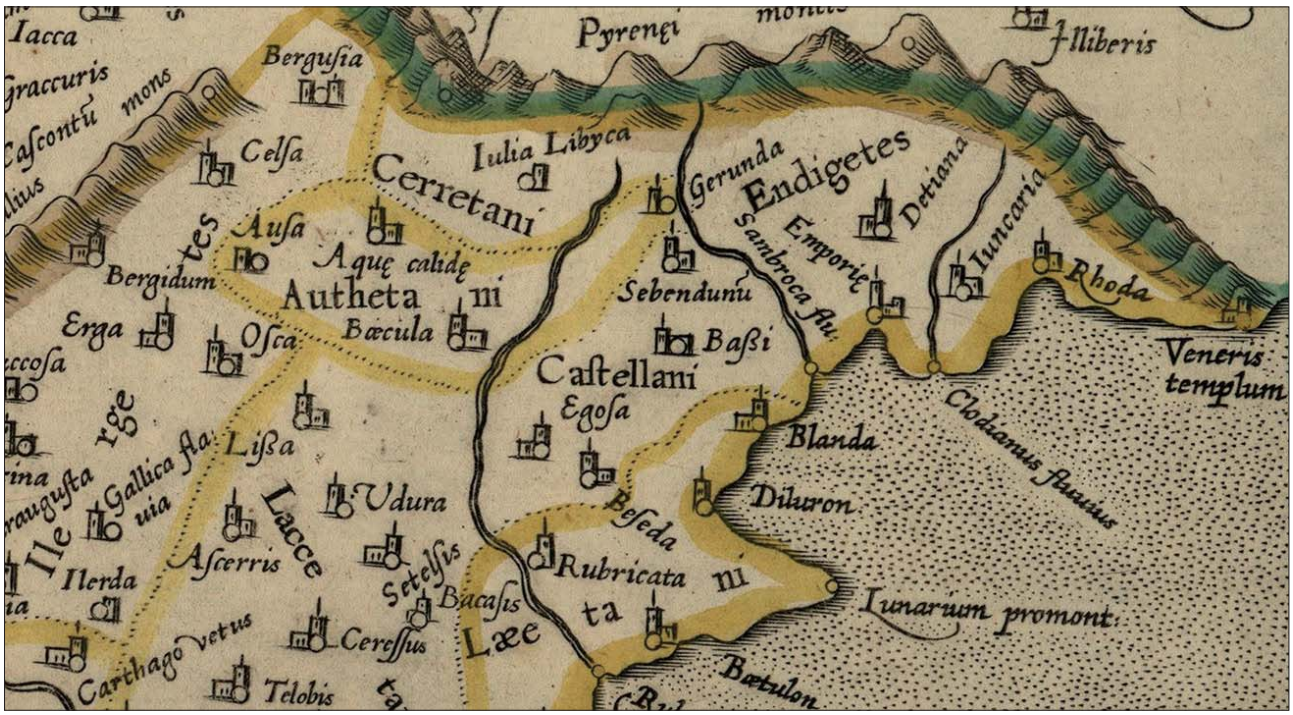

Fig. 3. Fragment del mapa d'Hispania segons C. Ptolemeu. (G. Mercator, G. Kempen, 1578) (ICGC)

fiable–, és l'únic autor clàssic que fa referència a *Sebendunum* i als castel·lans.

Així doncs, saber què era i sota quina influència es trobava Besalú en època ibèrica segueix sent, a dia d'avui, una qüestió no resolta i encara molt teòrica (Burch 2008, 145-152). Deixant de banda el tema dels *olossitani*, poble esmentat únicament en les *tabellae defixionum* trobades a la necròpolis Ballesta d'Empúries i que caldria situar, com es dedueix del seu nom, a l'entorn de la ciutat d'Olot (Burch *et al*. 2013, 212; Pi 2008, 153-155), el més probable és que Besalú hagués format part del territori occidental de la Indigècia.

Els indicis arqueològics sobre l'ibèric ple disponibles actualment a la població disten molt de poder solucionar cap de les teories exposades, i es limiten a escassos fragments de ceràmica recuperats fora de context (Busquets/Fàbregas/Freixa 1997, 23; Nolla/Palahí/Vivo 2010, 287) i a una única sitja excavada a la Devesa l'any 2013 (Frigola/Ferrer 2014, 293-298). Aquesta contenia ceràmica àtica de vernís negre –inclosa la vora d'un escif–, ceràmica indigeta de pintura blanca, ceràmica comuna ibèrica i ceràmica feta a mà. Entre els recipients de transport hi havia àmfora ibèrica, púnica i púnica ebusitana. Estem, per tant, davant d'un context de finals del segle IV aC o primera meitat del III aC, que si bé no permet clarificar pràcticament res sobre el tipus d'assentament existent, és vàlid almenys per refutar la teoria formulada darrerament per Jordi Sagrera i Marc Sureda (Sagrera/Sureda 2006, 111-115), on es plantejava la possibilitat que la presència ibèrica a Besalú hagués consistit simplement en un petit assentament tardà (II-I aC) fundat a l'entorn de la Devesa arran de les reestructuracions poblacionals esdevingudes amb la romanització.

És cert, però, que l'escassetat de dades d'aquest període resulta cada vegada més difícil d'explicar si pensem en l'existència d'un op-

Fig. 4. Restes d'un edifici ibèric del segle I aC localitzat el 2013 a la Devesa. Tot i estar afectat per construccions i retalls posteriors, conservava damunt del paviment la mola d'un molí rotatori (Joan Frigola/Andrea Ferrer)

pidum important, com l'imaginat per part de historiografia, i més si es té en compte que a nivell arqueològic s'ha explorat una part significativa del nucli històric, inclosa una parcel·la del turó de Santa Maria i del seu vessant oriental (Sagrera 2007, 297-309). Això ens empeny a pensar cada vegada més en un assentament força més limitat i modest del que fins ara s'havia plantejat[2], amb un impacte arqueològic dèbil i diluït. Només futures intervencions, en especial al capdamunt del turó –on seguim pensant que s'hauria de localitzar la zona d'hàbitat principal–, permetran concretar aspectes com l'extensió o la continuïtat ocupacional.

L'ASSENTAMENT DEL PERÍODE IBÈRIC TARDÀ (225-50 aC)

A partir de finals del segle III aC i fins a mitjan segle I aC, els testimonis arqueològics de la cultura ibèrica es multipliquen i deixen entreveure, ara sí, un assentament força més destacat i consolidat que en etapes precedents, que s'estenia com a mínim per bona part de la Devesa i del sector de Capellada. Aquest poblament, documentat de manera aïllada al llarg de diverses intervencions (Busquets/Fàbregas 1998, 151-152; Frigola Torrent 2011, 157-158; Frigola Torrent/Frigola Triola 2012, 314; Frigola Torrent/Ferrer Welsch 2014, 294-295), estava format per edificis bastits amb tècniques constructives típica-

2. Aquesta percepció és compartida també per investigadors com el Dr. Josep Burch, tal com va exposar en la ponència "El món ibèric. De la formació a la integració al model romà (s. VI – I aC", presentada en el marc del congrés *El territori de Besalú abans del Comtat* (Besalú, 4 i 5 de novembre de 2016), organitzat per Amics de Besalú i el seu Comtat. En les presents actes es pot consultar l'article resultant.

Fig. 5. Fragment de càlat ibèric amb inscripció (Joan Frigola)

ment indígenes –sòcols de pedra lligada amb fang, paviments de terra batuda, cobertes vegetals...–, que es combinaven amb sitges d'emmagatzematge de gra i altres retalls de funció indeterminada. De la morfologia i funcionalitat dels edificis poca cosa se'n pot dir, atès que han arribat en un estat de fragmentació molt elevat i en el millor dels casos s'ha conservat una única cantonada. Això impossibilita qualsevol intent rigorós d'aproximar-nos a l'urbanisme. Pel que fa a la cronologia de les estructures –tant dels murs com de les sitges–, que en la seva majoria s'han pogut datar amb fiabilitat, varia des de finals del segle III aC fins a mitjan segle I aC, fet que confirma el caràcter continuat i estable de la ocupació.

Respecte als materials, pel període 225-125 aC es registra un predomini absolut de les produccions autòctones (comuna ibèrica, comuna oxidada, grisa i oxidada de la costa catalana, ceràmica a mà, ibèrica pintada, àmfora ibèrica) juntament amb algunes importacions, especialment amfòriques (àmfora grecoitàlica, àmfora itàlica, àmfora púnica ebusitana –residual– i campaniana A). Per la següent etapa, entre el 125 i el 50 aC, als materials indígenes s'hi afegeix l'engalba blanca, mentre que les importacions, per bé que minoritàries, amplien la varietat (comuna itàlica, parets fines, campaniana del cercle de la B, campaniana C –la B i la C substitueixen a la A–, àmfora itàlica i àmfora tripolitana antiga –testimonial–). També convé destacar la troballa descontextualitzada, al jaciment dels horts del carrer Tallaferro, d'un fragment de càlat amb una inscripció ibèrica a la vora, l'única que es coneix a la comarca de la Garrotxa. La peça ha estat estudiada recentment pel lingüista Joan Ferrer i Jané (Ferrer 2017).

EL B*ISULDUNUM* ROMÀ: UN *VICUS* DE PRIMER ORDRE

Besalú va ser durant tot el període romà, des de finals de la república fins a l'antiguitat tardana, un punt de poblament destacat i singular dins el territori. Una aglomeració urbana o *vicus* que si bé no va arribar a tenir mai la importància jurídica i política de ciutats com Girona o Empúries, sí que va desenvolupar un paper notable a nivell comercial –reforçat per la proximitat de la Via Annia–, estratègic –essent un pas ineludible, frontissa entre el mar i els Pirineus– i poblacional. Lògicament va viure alts i baixos, però el pòsit deixat va ser suficient per assolir, en època carolíngia, la capitalitat del comtat. En altres paraules, difícilment es podria entendre el *Bisuldunum* medieval sense contemplar que aquest era la continuació d'un model anterior romà, del qual en va heretar, possiblement, no només l'estructura urbana sinó també un territori adjacent per vertebrar, allò que en els documents del segle IX és esmentat com a *territorio Bisuldunense*.

La singularitat de Besalú és, al mateix temps, una dificultat afegida en el seu estudi ja que resulta impossible comparar-lo amb altres *vici* romans propers, com Roses o Llafranc (Burch *et al*. 2013, 70-71), al trobar-se aquests en un context geogràfic tant diferent com és la costa. Les dades, tanmateix, són suficients; durant l'Alt Imperi, en el moment de màxim auge,

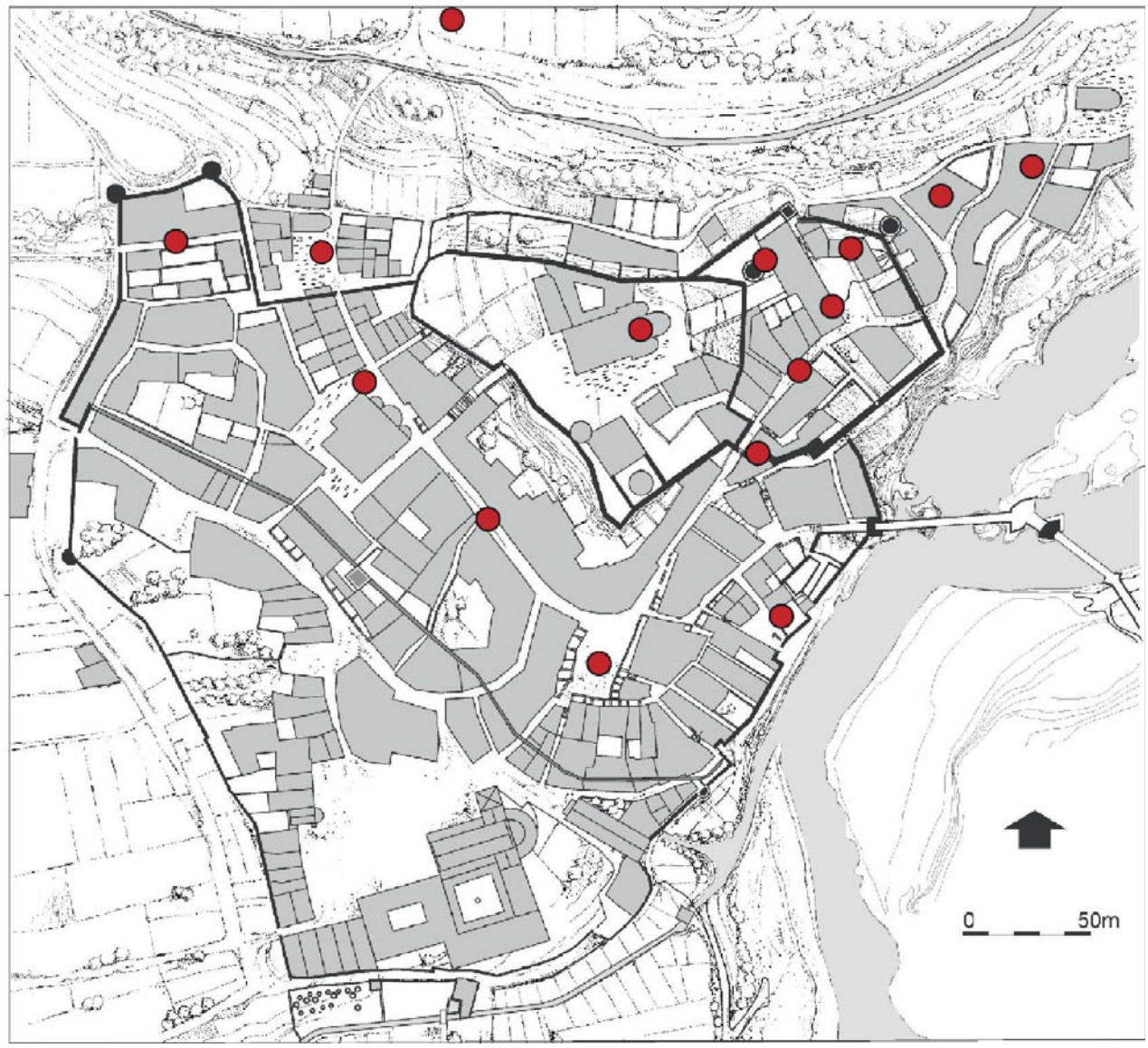

Fig. 6. Mapa de Besalú (Jordi Sagrera), amb els diversos recintes defensius medievals. Els cercles assenyalen els punts on s'han identificat estructures o materials romans.

Besalú va arribar a tenir una extensió d'entre 3 i 4 hectàrees, ocupant una superfície similar a la que assoliria, més endavant, la capital comtal dels segles IX i X.

L'urbanisme: algunes consideracions

De l'estructura urbana d'època romana en sabem relativament poca cosa, més enllà d'intuir una disposició radial feta al voltant del puig de Santa Maria i molt condicionada per la irregular orografia local. Novament, igual que en els períodes precedents, les restes han arribat molt castigades i fragmentades per culpa de la superposició. El que resulta evident, però, és que la distribució urbana romana no és en absolut coincident amb el que posteriorment serà l'urbanisme medieval (Mir, 1995; Sagrera 2010), adaptat als límits dels diversos traçats emmurallats (s. IX. XI i XIV). Així doncs, no és estrany trobar estructures del segle I o II dC situades al mig de carrers medievals ben consolidats, com el carrer Major (Busquets/Dehesa/Fàbregas 1997, 354) o el Tallaferro (Sagrera 2010, 40-41).

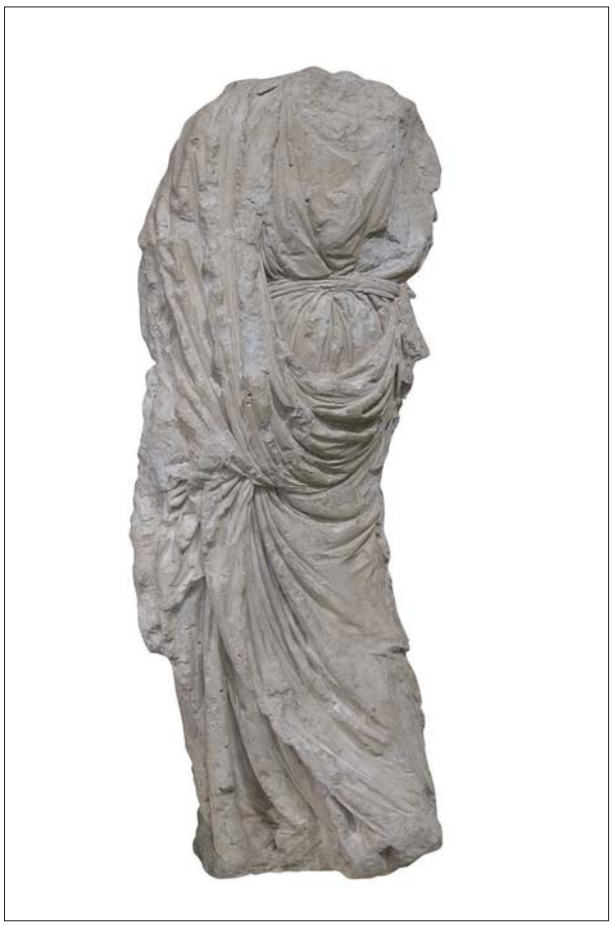

Fig. 7. Estàtua trobada el 1907 a Santa Maria (MAC-Girona)

No hi ha dubte que el centre neuràlgic del *vicus* estava situat al capdamunt del puig de Santa Maria. El 1907 el propietari de la finca, Carles Aulet, va fer un sondeig a la cripta de l'antiga col·legiata i va trobar, entre altres materials, un fragment d'estàtua togada, un fragment d'inscripció i un baix-relleu amb un cap femení, avui desaparegut. Com que aquestes peces han estat àmpliament estudiades (Institut d'Estudis Catalans 1909, 567-569; Nolla/Casas 1984, 211, Castanyer 2008, 168), no entrarem en repeticions descriptives. Simplement insistir en la seva singularitat i excepcionalitat, i en el fet no casual que fossin localitzades a Santa Maria, on amb tota probabilitat en època romana s'hi aixecaven els principals edificis públics de la població. Tampoc és fortuït que en època medieval aquest fos el lloc escollit per ubicar-hi tant el castell comtal com posteriorment la col·legiata de Santa Maria, confirmant d'aquesta manera la continuïtat en el temps dels espais de poder.

Les troballes efectuades a partir d'aleshores al turó es van limitar a la recollida de materials en superfície a la dècada dels 50 del segle XX, entre els quals destaquen algunes monedes de bronze (Oliva 1954, 28; Nolla/Casas 1984, 211). La darrera intervenció important, duta a terme l'any 2005, va centrar-se en la planta de l'església de Santa Maria i malauradament no va aportar novetats pel que fa a restes d'època antiga (Sagrera 2006, 523-526).

Si apartem la vista de Santa Maria, ens trobem davant d'un autèntic puzle que caldrà anar completant amb futures intervencions. Sembla, però, que a partir de la segona meitat del segle I aC –en ple procés final de romanització–, les edificacions de filiació indígena situades a la Devesa van ser substituïdes per construccions ja plenament romanes (Busquets/Fàbregas 1998, 153-156). A partir de l'Alt Imperi l'assentament creix de manera notable, i és aquí quan assoleix la seva màxima extensió urbana, que tardarà gairebé 1.000 anys en ser igualada i superada (Nolla/Palahí/Vivo 2010, 285). A tall d'exemple, s'han documentat restes d'edificacions en punts tan dispersos com el carrer Major (Busquets/Dehesa/Fàbregas 1997, 354) o els horts davant de Sant Martí de Capellada (Frigola Triola 2011, 176-187), separades les unes de les altres per més de 230 metres. Aquestes darreres potser són les que han arribat en un millor estat de conservació, i revelen una intensa activitat constructiva, amb un mínim de tres grans fases, entre el segle I dC i la primera meitat del segle II dC. Altres punts significatius on han aparegut estructures o estrats altimperials són la Plaça dels Jueus –a la riba del Fluvià– (Lloveras 2008a,

293; 2008b, 462; Burch/Casas/Castanyer 2013, 348), l'Era d'en Xiua (Frigola Torrent 2010, 407-408), el carrer Tallaferro –amb restes d'un destacat paviment d'*opus signinum* (Sagrera 2010, 40)– o la plaça de la Llibertat (De Mir 1989, 9-17). Sensiblement més antics, però igualment interessants, són el conjunt de fragments d'àmfora itàlica Dressel 1 trobats el 1947 sota el pont que mena a Figueres, prop de la font de Can Perarols (Nolla/Casas 1984, 213).

Tots els indicis semblen assenyalar que a mitjan o final segle III dC Besalú va patir una davallada o reestructuració important, exemplificada amb l'abandó de zones com els horts del carrer Tallaferro, davant Sant Martí de Capellada, que durant els segles anteriors havien donat mostres de gran vitalitat constructiva (Frigola Triola 2011, 187). Tampoc sembla que les restes romanes documentades al carrer Major pervisquessin més enllà del segle III dC, igual com succeeix a la vil·la de Can Ring, situada als afores de la població, i on els treballs fets fins ara, per bé que molt parcials, indicarien una destrucció per incendi (Corominas 1960, 314), en una cronologia provisional que no aniria més enllà del segle III dC (Nolla/Palahí/Vivo 2010, 284; Palahí/Nolla/Casas 2008, 27; Sagrera 2006, 522-523).

En època baximperial i tardoantiga l'ocupació devia quedar bastant reculada a l'entorn del puig de Santa Maria i la Devesa, lloc on s'han registrat destacades restes d'aquesta cronologia. Destaca la troballa d'un gran edifici de planta rectangular de 85 m^2 (11 x 7,5 m), dividit en dues habitacions i amb una porta d'entrada principal a la banda oest, identificat en la campanya de la Devesa 1996-1997 i excavat definitivament el 2013 (Frigola/Ferrer 2014, 295-297). Malgrat l'aparent uniformitat constructiva, els treballs arqueològics van demostrar que havia estat bastit en dues etapes diferenciades; una primera, fundacional, del segle III dC i una segona situada, probablement, ja dins el segle V dC. També es van documentar 12 sitges amb una cronologia d'amortització entre el 350 i el 450/500 dC. Entre els materials recuperats podem remarcar les importacions gal·les TS *Lucente* i TS paleocristiana (Rigoir 3, 15), així com les africanes, tant vaixella fina TS africana D (Hayes 59, 61, 67, 91) com àmfores. Pel que fa a les produccions locals cal assenyalar la presència relativament abundant de morters de ceràmica comuna oxidada, característics del moment.

Fig. 8. Restes del mur romà trobat el 2013 a l'Era d'en Xiua, identificat com a possible muralla (Josep Frigola/Maribel Fuertes)

Fora de l'espai de la Devesa, les restes tardanes es limiten a fragments ceràmics recollits en contextos sense estructures associades: en un sondeig a la banda sud dels horts del carrer tallaferro –a tocar de l'extrem meridional del carrer Rocafort– (Frigola Torrent/Frigola Triola

2012, 314), a l'exterior de l'església de Sant Vicenç (Nolla/Casas 1984, 211) o al solar del pati de la Casa de la Moneda (Sagrera 2010, 20). Tot i les limitacions d'aquest poblament, sobretot si es compara amb l'etapa altimperial, devia ser prou estable i important per permetre la futura consolidació de Besalú en l'escenari polític carolingi tot just uns segles més tard.

Una muralla romana?

L'any 2013, durant l'elaboració d'una rasa per aïllar les humitats d'una casa contigua a l'Era d'en Xiua –a l'extrem oest de la Devesa– es van documentar les restes d'un mur de grans dimensions de cronologia romana, orientat nord-sud. Estava obrat amb blocs ciclopis col·locats en sec, se li apreciava una amplada no del tot ben definida d'entre 130 i 180 cm, i conservava una potència superior als 80 cm, amb fins a 4 filades preservades. Malgrat el poc tram vist i les dificultats per obtenir una datació precisa –se li associava un nivell altimperial, essent conseqüentment anterior–, la singularitat de la troballa, tant a nivell de dimensions com de tipus de parament, van fer plantejar als arqueòlegs responsables de l'excavació la possibilitat de trobar-se davant d'un tram de muralla (Frigola Triola/Fuertes 2014, 304-306), potser d'època republicana. A més, la proximitat de l'estructura amb la muralla medieval, ubicada pocs metres més a l'est i igualment disposada nord-sud, reforçava la versemblança de la hipòtesi.

Aquesta, de fet, no era la primera vegada que es formulava la possibilitat que a Besalú existís un tancament d'època antiga. Ja al segle XVIII, el viatger il·lustrat Francisco de Zamora, que va visitar la població a inicis de 1790, va deixar escrit: "*Bajamos a ver el puente pasando por el portal de la Fuerza, a cuya mano derecha se ven grandes piedras en la muralla, cuya consunción indica antigüedad remota*" (Zamora 1973, 321). Les pedres a les que es referia Zamora encara es poden veure a la base del portal de la Força; són uns grans blocs de sorrenca, a un dels quals se li aprecia un forat de grípia. No obstant això Jordi Sagrera, en el seu estudi sobre les muralles de Besalú, apuntava que aquests blocs no estaven *in situ*, sinó que havien estat reutilitzats en la construcció de les fortificacions medievals (Sagrera 2010, 36-41).

Més recentment, en una excavació de l'any 2008 feta a escassos metres de l'esmentat portal de la Força –edifici núm. 20 del carrer Comte Tallaferro–, es va trobar la base d'una torre de sis per sis metres de planta, obrada amb la tècnica de l'*opus quadratum*. Els carreus emprats eren de gres, de grans dimensions i disposats en filades regulars (Puig 2010, 355-358). Novament fou impossible datar amb fiabilitat l'estructura, més enllà de constatar la seva romanitat constructiva, així com tampoc es va poder determinar si era una torre exempta o bé integrada en un traçat emmurallat.

Una vegada analitzades aquestes dades, dèbils per si soles però de cert interès observades en conjunt, es va decidir passar un georàdar a l'Era d'en Xiua per mirar d'obtenir més informació del mur identificat el 2013 (Frigola Torrent 2016, 535-536). Per bé que els resultats van evidenciar la gran complexitat arqueològica del solar, no van aportar res de nou pel que fa a l'estructura en qüestió, que quedava seccionada poc després del tram ja vist a la rasa. La seva interpretació, per tant, continua sent una incògnita, igual que ho és l'existència d'una hipotètica muralla romana que hauria protegit el *vicus* de Besalú. Serà bo, malgrat tot, que futures intervencions a la zona tinguin en consideració aquests antecedents.

Fig. 9. Taller metal·lúrgic documentat el 2007 als horts del carrer Tallaferro (Josep Frigola)

La Via Annia. L'enllaç entre el mar i la muntanya

Bona part de la importància adquirida per Besalú a partir d'època romana és, indubtablement, gràcies a la via Annia o del Capsacosta, articulada al damunt d'un antic camí transhumant que, seguint la vall del Fluvià, permetia una penetració fàcil i ràpida cap a l'interior del país. Naixia com un camí secundari de la via Augusta a l'altura de l'Alt Empordà, i mentre que la branca oriental menava fins a Empúries (Burch/Casas/Castanyer 2013, 46), la de ponent es dirigia cap als Pirineus passant per Besalú. Després de travessar el coll d'Ares, entrava a la Gàl·lia i marxava en direcció al mediterrani fins enllaçar amb la via Domitia (Busquets/Fàbregas/Freixa 2008, 171-176).

Encara que a la zona de Besalú no s'han trobat testimonis físics de la via, probablement emmascarats per reformes posteriors, va ser el seu pas el que va permetre el desenvolupament econòmic i comercial de la població, que va convertir-se en un punt de connexió entre la plana i la muntanya. Prova d'això és el taller exhumat el 2007 al jaciment dels horts del carrer Tallaferro, davant l'església de Sant Martí de Capellada. Es tracta d'un complex actiu al llarg de la segona meitat del segle I dC, de durada breu però de gran intensitat productiva, amb un mínim de tres fases de funcionament, segurament relacionades amb l'activitat metal·lúrgica (Frigola Triola 2011, 180-185).

Les restes que han arribat consisteixen essencialment en un conjunt de rases allargades

Fig. 10. Intervenció a la Devesa el 2013. El subsòl estava completament perforat per sitges (Joan Frigola / Andrea Ferrer)

excavades al subsòl, paral·leles entre sí i amb les parets recremades per l'activitat. A manca d'un estudi més aprofundit de les mostres recollides, la principal hipòtesi és que es tracti d'un taller vinculat amb una de les primeres fases de la cadena operativa per a la obtenció de ferro: la torrefacció del mineral. Aquest procés consistia en torrar el mineral per tal d'eliminar les substàncies vaporitzables i augmentar la superfície de la mena (Simon 1992, 19-20). També es van excavar, relacionats amb el conjunt, dos forns, un en fossa de planta irregular i un altre amb una solera semicircular de pedra. El cos central del taller, on es concentraven les rases, ocupava una superfície d'uns 50 m^2, i almenys en la darrera de les fases hauria funcionat a cobert, el que hauria facilitat el control dels processos, que es feia segons l'experiència visual en funció de la coloració que prenia el metall.

Tot sembla indicar, doncs, que estem davant d'un centre productor relativament important, pensat no tan sols per abastar el mercat local, sinó també per exportar part de la producció. El fet que el complex es trobi situat en una zona periurbana, relativament allunyada del nucli de Santa Maria, és habitual en aquest tipus d'activitats, molt molestes tant pel fum generat com pel risc d'incendi. Com que a l'entorn de Besalú no s'hi troba mineral de ferro, cal entendre que aquest era extret de les zones mineres del Ripollès i Alta Garrotxa –on abunden tant el ferro com la galena– i portat a la població a través de la Via Annia. Una vegada obtingut el producte resultant, aquest devia ser distribuït per diversos punts del territori.

La Devesa: el graner de Besalú

Un altre punt interessant a tractar és el de la gran quantitat de sitges que s'han localitzat en

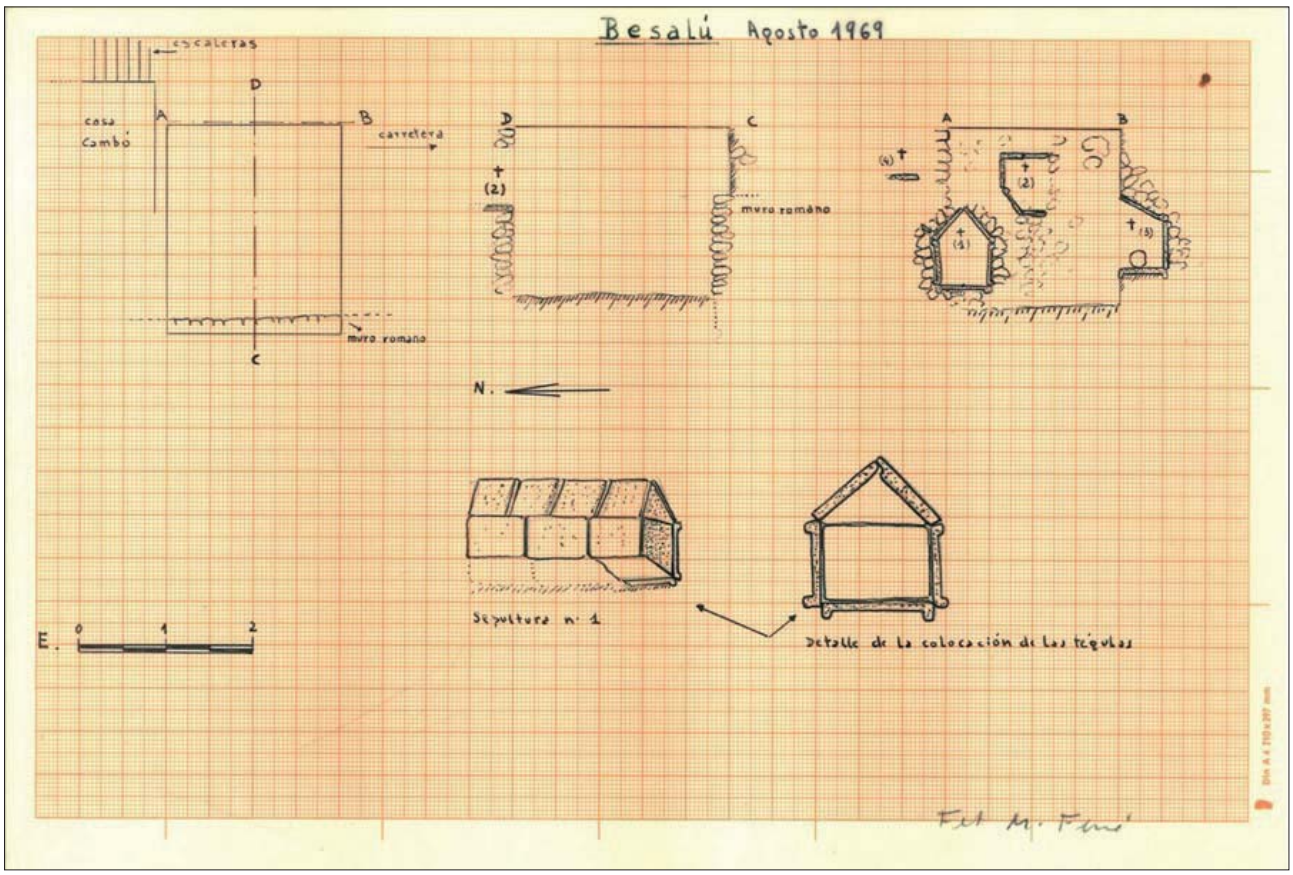

Fig. 11. Dibuix tècnic fet per Mercè Ferré amb els enterraments romans trobats a l'avinguda Lluís Companys el 1969 (Arxiu MAC-Girona)

les diferents excavacions fetes a la Devesa i al seu entorn al llarg dels darrers 20 anys, amortitzades en diversos períodes històrics. En total, si hi afegim també les documentades al veí sector de Capellada, gairebé arriben a la vuitantena, amb un percentatge de terreny explorat i exhaurit que en cap cas supera el 25-30%. Les xifres són les següents: 1 sitja de l'ibèric ple, 16 de l'ibèric final, 24 de romanes, 32 de medievals i 6 d'indeterminades (Busquets/Fàbregas 1998, 151, 157; Sagrera/Sureda 2006, 114, 140; Nolla/Palahí/Vivo 2010, 286; Sagrera 2010, 23-24; Colomeda/Frigola Triola 2010, 403; Frigola Torrent 2011, 157-158; Frigola Triola 2011, 185,188-189; Frigola Torrent/Ferrer 2014, 294-297). No hi ha dubte, doncs, que ja sigui per la seva situació privilegiada o per les característiques indicades del seu sòl, la Devesa ha acomplert històricament –i de manera continuada– la funció de graner de Besalú.

Quant a la morfologia i capacitat de les diverses sitges no s'observa cap diferència ni patró característic segons l'època, i en cada període conviuen indistintament grans sitges globulars amb retalls cilíndrics molt més modestos. Devia ser, per tant, la necessitat d'emmagatzematge de cada collita, o potser el tipus de cereal guardat, el que portava a construir els retalls d'una o altra manera. Tampoc s'observen grans diferències entre el tipus de fauna de cada època, més enllà de constatar que la quantitat de restes acostuma a ser molt més elevada en les sitges romanes i medievals que en les ibèriques. Generalment els animals més consumits eren els ovicaprins, seguits dels bòvids i els suids, i ja a força més distància les aus i altres espècies

minoritàries com els cèrvids o els lepòrids (Busquets/Fàbregas 1998, 152, 155, 159). El que sí resulta sorprenent és la relativa importància en el consum de mol·luscs bivalves -especialment ostres- durant el període romà baiximperial, dada que confirma l'existència d'un comerç fluid entre l'interior i la costa, fet amb tota seguretat a través de la via Annia. Futurs estudis generals de fauna i carpologia, com els que ja s'han realitzat puntualment en algunes sitges medievals (Valenzuela/Madroñal/Frigola Torrent 2013; Frigola Torrent/Madroñal/Valenzuela 2014), ajudaran a tenir una visió més completa de l'alimentació i recursos de la població local durant les etapes romana i preromana.

Els espais funeraris

Un dels aspectes menys treballats del *vicus* romà de Besalú ha estat el de la ubicació de la seva necròpolis. La manca de dades, sumada a la gran dispersió de les informacions existents, han fet que sovint les investigacions passessin per alt aquesta qüestió. Afortunadament, als arxius del MAC-Girona es conserven diverses notícies antigues relacionades amb el tema, d'un elevat interès arqueològic, com les anotacions manuscrites de Miquel Oliva Prat. En un d'aquests documents, escrit l'any 1966, s'hi pot llegir: *"a la entrada de la población, detrás la casa Olivet (carretera) delante la casa antigua renacimiento con tejado a doble vertiente y la galería con tres o cuatro arcadas con bóveda de medio punto que ahora han sido descegadas (febrero 1966) hallamos al hacer la zanja para albañales de cloacas (obras diputación) muchos trozos de tegula romana tirados en un terreno de relleno, que no están "in situ" i deben proceder de Santa Maria. Me dicen también al lado de la casa* […] *Cambó, en la carretera, donde hay unas escaleras de portland que van hacia el norte, dicen se halló también tegula romana, al parecer sin poseer enterramiento"*. Els llocs recollits en el text corresponen actualment al davant de l'edifici n·4 del carrer Abat Safont –antic garatge dels autocars Olivet– i a l'avinguda Lluís Companys n·12-14 – casa Cambó.

Fig. 12. Fragment de pintura mural exhumat el 1960 a Can Ring i restaurat als laboratoris del MAC-Girona.

Sembla clar que el Dr. Oliva ja intuïa la possibilitat que en aquesta zona hi hagués existit un espai funerari, fet que s'acabà confirmant solament tres anys més tard, a l'agost de 1969, quan en unes obres a la mateixa avinguda Lluís Companys –de nou davant la casa Cambó– van exhumar-se tres enterraments en caixa de tègules. De la descoberta només ens ha arribat, que tinguem constància, un dibuix tècnic elaborat per Mercè Ferré (Arxiu del MAC-Girona) i una petita descripció de l'actuació en les seves memòries (Ferré 2014, 74). Malauradament no podem anar més enllà en aspectes com la cronologia, l'estudi de les restes esquelètiques o l'existència de possibles ofrenes, de les quals no tenim constància.

Cal remarcar també la informació oral proporcionada per un antic constructor local, V.R.T., que assegura haver trobat en unes obres davant de Can Safont, ja fa més de mig segle, les restes de diverses inhumacions amb sepulcre de tè-

Fig. 13. Resultats de la prospecció amb georadar feta el 2016 a Can Ring. S'aprecien amb claredat les diverses construccions que integraven la vil·la (Roger Sala /Helena Ortiz – SOT Prospecció)

gula. En aquest sentit, al Museu Comarcal de la Garrotxa hi ha dipositades diverses tègules senceres i restes humanes procedents d'unes rases fetes el 1994 a l'avinguda Lluís Companys, de les quals no sembla que es dugués a terme el preceptiu control arqueològic.

Així doncs, tota aquesta concentració d'enterraments a l'entorn de l'esmentada avinguda Lluís Companys sembla assenyalar la presència d'una necròpolis romana a l'exterior del *vicus*, constituint, potser, una via funerària. Convé assenyalar que en època medieval aquest era també un dels espais d'entrada i sortida de la població a través del portal del Bell-lloc (Sagrera 2010, 10), i que a pocs metres hi havia l'església de Santa Maria del Bell-lloc, documentada des del segle X i avui desapareguda.

Finalment, només destacar que entre les notes del Dr. Oliva n'hi va haver un parell que ens van cridar notablement l'atenció. La primera, molt esquemàtica i de difícil lectura, data de 1947 i fa referència a una necròpolis: *"Besalú. Necròpolis romana sortint carretera cap Olot a mà dreta. La vinya d'en Casellas, prop de la Barraca dels Canonges s'hi troben* [...] *teules, rajoles i caixes d'obra, peces de paret de rajoleria de càntir.* [...] *Diuen els vells del poble* [...][que als morts] *els portaven a enterrar a Besalú..."*. La segona, de 1966, fa referència al mateix indret: *"Besalú. La Barraca dels Canonges. Lugar cercano a una casa de campo al N.E. de Besalú, dicen hay restos antiguos (romanos?). Mn. Lambert Font tenia manía en este lugar como de posibles hallazgos"*. No hi ha dubte que les notícies fan referència explícita a una necròpolis romana que es trobava pujant cap a Beuda a mà esquerra de l'actual carretera, al camp dit de la Vinya d'en Casellas, avui ocupat per una antiga granja de pollastres no operativa. Atès que aquest espai no presenta una vinculació clara amb el nucli de Besalú, creiem molt més versemblant plantejar que es tracti de l'espai funerari associat a la vil·la romana de Can Ring, situada a poc més de cinc-cents metres en direcció sud-oest.

La vil·la de Can Ring: algunes consideracions

L'altre gran element romà de Besalú, a banda del *vicus*, és precisament la vil·la de Can Ring, descoberta el 1959 i excavada parcialment el 1960 sota la direcció de Marta Corominas (Corominas 1960). Des d'aleshores només s'hi han realitzat intervencions d'escàs impacte a nivell d'afectació i resultats (1986, 1995), a excepció dels treballs de delimitació del jaciment portats a terme el 2005 mitjançant l'excavació de rases (Sagrera 2006, 522-523), que van servir per confirmar una cronologia d'ocupació compresa entre finals del segle II aC i el segle III dC.

Més recentment, a finals del 2016, la prospecció geofísica realitzada per l'empresa SOT Prospecció, amb el finançament de l'Ajuntament de Besalú i la Diputació de Girona, ha revelat noves dades sobre la vil·la, que ocupava un mínim de 1800 m^2 construïts (Sala/Ortiz 2016). D'acord amb els resultats, el cos principal estava format per un gran pati envoltat per estances en tres dels seus costats, i obert per la banda sud. Uns metres més al nord s'aprecien les restes d'un segon pati associat també a restes de murs i estructures. Algunes parts del jaciment presenten evidències d'haver patit un incendi, com ja s'havia detectat en la campanya de 1960 (Corominas 1960, 310), encara que no podem assegurar que aquest fos el principal motiu d'abandó de la vil·la.

Altres aportacions o consideracions que es poden fer sobre la vil·la tenen a veure amb la seva toponímia. A l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa es conserva un llibre de notes del prior Juan

Alivert (1649-1665)[3] (ref. 1163), on es recullen, en forma de regest i ordenats per lloc i any, els principals documents referents a l'economia i finances de la canònica (compra-vendes, pagaments, censos...). Entre aquests hem de destacar dos topònims que fan referència a la vil·la o als entorns; el primer d'ells és el de *parets velles* (De Mir 1995, 116), esmentat des del segle XIII i que manifesta el coneixement que els medievals tenien sobre l'antiguitat de les restes de Can Ring. El segon topònim és el de *monederes*, esmentat ja des del 957 en forma d'*ipsas monetarias*, i que erròniament va ser interpretat per J. Bolòs i V. Hurtado com una possible seca d'època comtal (Bolòs/Hurtado 1998, 45). En realitat, però, *monederes* fa referència a alguna descoberta numismàtica efectuada a l'entorn de la vil·la, prou important per fer-li valer el significatiu nom.

Finalment, recordar que a les proximitats de Can Ring s'hi troba l'anomenat aqüeducte de Salt de Palera, que segons alguns estudiosos és d'origen romà (Corominas/Sala 1972, 261-263) i suposadament abastava d'aigua el *vicus* de Besalú. Després d'haver-lo examinat, mostrem dubtes oberts pel que fa a la seva cronologia –com ja havien manifestat altres autors (Nolla/Casas 1984, 214)–, que ens sembla bastant més tardana. Tanmateix només un estudi arqueològic aprofundit permetrà ser concloents en aquesta qüestió.

A TALL DE REFLEXIÓ

Malgrat el coneixement sobre els orígens de Besalú és, a dia d'avui, molt més aprofundit que fa tres dècades, encara dista molt de ser satisfactori. Segurament algunes preguntes transcendentals plantejades per la historiografia, com la relació de l'assentament ibèric amb el *Sebendunum* de Claudi Ptolemeu o el paper politicojurídic del *Bisuldunum* romà, difícilment podran ser mai contestades. La gran superposició de fases constructives en un mateix espai ha dificultat enormement la recerca i interpretació de les etapes més reculades, que han arribat molt incompletes i inconnexes. Aquest és el preu que Besalú ha de pagar per la historicitat del seu nucli. Només una feina de documentació minuciosa de les petites restes antigues aparegudes aquí i allà permetrà, a la llarga, seguir avançant en el coneixement. Aquest, a més, s'haurà de complementar amb l'estudi del territori adjacent (vil·la de Can Ring, aqüeducte de Salt de Palera, bòvila de Can Coromines, torre de Falgars...), que esdevé un termòmetre fiable per saber què estava passant al nucli de Besalú.

3. Agraïm a Josep Riu Roura la informació proporcionada.

BIBLIOGRAFIA

Bolòs, J., Hurtado, J. 1998, *Atles del Comtat de Besalú* (785-988), Rafael Dalmau Editor, Barcelona.

Burch, J. 2008, Les societats ibèriques, *dins* Gutiérrez Martínez, J. (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona, 145-152.

Burch, J., Casas, J., Castanyer, P. *et al.* 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conventus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.

Busquets, F., Dehesa, R., Fàbregas, M. *et al.* 1997, Excavacions arqueològiques a Besalú (c. Major, del Pont Vell, Portalet i el sector de la Devesa) durant els anys 1996-1997, *VIII Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Ripoll, 14 de setembre de 1996)*, Olot, Amics de Besalú, 347-360.

Busquets, F., Fàbregas, M., Freixa, M. *et al.* 1997, El sector nord del jaciment de la Devesa

(Besalú, La Garrotxa): fases, estratigrafia i materials, *Vitrina* 9, 17-28.

Busquets, F., Fàbregas, M. 1998, L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa), *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, Figueres, 149-170.

Busquets, F., Fàbregas., Freixa, M. 2008, La via del Capsacosta, *dins* Gutiérrez Martínez, J. (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona, 171-176.

Castanyer, P. 2008, La Garrotxa durant la romanització. Un enigma històric en vies de solució?, *dins* Gutiérrez Martínez, J. (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona, 157-181.

Castanyer, P., Tremoleda, J. 2007, La Garrotxa d'Empordà, un paisatge romanitzat?, *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa (Figueres, 20, 21 i 22 d'octubre de 2006)*, Vol. I, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos, 247-264.

Colomeda, N., Frigola Triola, J. 2010, Excavació arqueològica als Horts del Carrer Tallaferro 2008 (Besalú, La Garrotxa), *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies, 28 i 29 de maig de 2010)*, Arbúcies, 401-404.

Corominas, M. 1960, Nota preliminar sobre el poblado romano de Besalú, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 14, Girona, 307-314.

Corominas, J.M., Marqués, J. 1976, *La comarca de Besalú*, Diputació de Girona.

Corominas, J.M., Sala, X. 1972, L'aqüeducte de Besalú, *I Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (1968)*, 291-293.

Ferré, M. 2014, *I un dia va ser el principi... Records d'excavació i de restauració*, Impremta Pagès.

Ferrer, J. 2017, Una nova inscripció ibèrica amb nei[tin] sobre la vora d'un càlat procedent dels Horts del Carrer Tallaferro (Besalú), *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, en premsa.

Font, S., Martín, P. 2006, Seguiment a la CN-260, tram Besalú-Argelaguer, *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, 159-161.

Frigola Torrent, J. 2010, La intervenció arqueològica de l'any 2009 a l'era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa): la torre Lardera, *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies, 28 i 29 de maig de 2010)*, 407-412.

Frigola Torrent, J. 2011, La intervenció arqueològica a l'Era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa), *X Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Besalú, 4 i 5 d'octubre de 2008)*, Calella, Amics de Besalú, 151-171.

Frigola Torrent, J. 2015, Arqueologia i turisme. La integració del patrimoni arqueològic dins de l'oferta cultural de la vila de Besalú (La Garrotxa), *XI Trobades Culturals Pirinenques. Patrimoni i turisme al Pirineu (Esterri d'Àneu, 25 d'octubre de 2014)*, 113-122.

Frigola Torrent, J., Ferrer Welsch, A. 2014, Intervenció arqueològica al sector sud de la Devesa (Besalú, La Garrotxa), *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*, 293-298.

Frigola Torrent, J., Frigola Triola, J. 2012, El jaciment dels Horts del Carrer Tallaferro (Besalú, La Garrotxa). Campanya de 2011, *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*, Girona, 313-319.

Frigola Torrent, J., Frigola Triola, J. 2014, Els Horts del carrer Tallaferro (Besalú, La Garrotxa): de jaciment a passeig arqueològic. Campanya de consolidació, adequació i museïtzació de les

restes, *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*, 299-302.

Frigola Torrent, J., Madroñal, A., Valenzuela, A. 2014, Les sitges de l'era d'en Xiua: un exemple de l'alimentació en la Besalú medieval, *Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, núm. 1, Amics de Besalú i el seu Comtat. Centre d'Estudis, 85-106.

Frigola Triola, J. 2011, Excavació arqueològica dels Horts del Carrer Tallaferro. Resultats de la campanya del 2007, *X Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Besalú, 4 i 5 d'octubre de 2008)*, Calella, Amics de Besalú, 173-191.

Frigola Triola, J., Fuertes, M. 2014, Intervenció arqueològica a l'Era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa), *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Besalú, 13 i 14 de juny de 2014)*, 303-306.

García, J.L. 2003, *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*, Universidad del País Vasco.

Grabolosa, R. 1973, *Besalú. Un país aspre i antic*, Editorial Montblanc – Martín.

Institut d'Estudis Catalans 1909, *Anuari MCMVIII*.

Lloveras, M.J. 2008a, Excavacions a la plaça dels Jueus de Besalú (Garrotxa), *Tribuna d'Arqueologia 2007*, Generalitat de Catalunya, 289-307.

Lloveras, M.J. 2008b, Tercera campanya d'excavacions a la plaça dels Jueus de Besalú (la Garrotxa), *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (L'Escala-Empúries, 6 i 7 de juny de 2008)*, 461-467.

López, J. 2003, *Arrels i llavors de Besalú*, Ajuntament de Besalú.

Manzano, S., Agustí, B., Colomeda, N. 2004, El jaciment de Can Xac (Argelaguer, Garrotxa), *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (La Bisbal d'Empordà, juny de 2004)*, 109-114.

Manzano, S., Agustí, B., Colomeda, N. 2006, Can Xac (Argelaguer, Garrotxa). Un poblat a l'aire lliure del bronze final, *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, Generalitat de Catalunya, 45-65.

Martín, P. 2006a , *Can Barraca, una necròpolis d'incineració de fa 2.800 anys a Besalú (La Garrotxa)*, Amics de Besalú.

Martín, P. 2006b, La necròpolis de Can Barraca (Besalú, La Garrotxa), *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, 131-136.

Martín, P. 2006c, La necròpolis d'incineració de Can Barraca (Besalú, La Garrotxa), *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Generalitat de Catalunya, 71-87.

Mir, F. DE 1995, *El nucli urbà de Besalú. Estudi urbanístic,* Amics de Besalú, Olot, Edicions el Bassegoda.

Mir, M.L. DE 1989, Excavación del pozo de la plaza Mayor de Besalú, *VI Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (Sant Joan les Fonts, 28 d'agost de 1988)*, Amics de Besalú, 7-21.

Monsalvatge, F. 1889, *Noticias históricas. Besalú. Su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, vol. I, Olot.

Monsalvatge, F. 1890, *Noticias históricas. Besalú. Su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*, vol. II, Olot.

Nolla, J.M., Casas, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Giro-

na, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

Nolla, J.M., Palahí, L., Vivó, J. 2010, *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.

Nolla, J.M., Sagrera, J. 2008, Can Ring o Can Llandrich, dins Gutiérrez Martínez, J. (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona, 182-185.

Oliva, M. 1954, *La labor de la Comisaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1952-1953*, Ministerio de Educación Nacional, Madrid.

Palahí, L. 1996, La dualitat camp-ciutat al nord-est català a principis del s. III, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* Vol. XXXVI, Girona, 583-597.

Palahí, L., Nolla, J.M., Casas, J. 2008, El camp al segle III. Reflexions en veu alta, *The countryside at the 3rd century. From Septiumus Severus to the Tetrarchy*, Girona, UdG i GRAPE [Studies on the rural world in the roman period, 3], 11-33.

Pericot, L. 1952, *La labor de la Comisaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948*, Ministerio de Educación Nacional, Madrid, 157.

Pi, M. 2008, El testimoni dels *olossitani* a les *tabellae defixionum* emporitanes, *dins* Gutiérrez Martínez, J. (coord.), *Història de la Garrotxa*, Girona, Diputació de Girona, 153-155.

Pons, E. 1978, Sivelles de cinturó de taló rectangular i placa poligonal trobades al N.E. de Catalunya, *Cypsela II*, Girona, 91-120.

Pons, E. 2011, Els Pirineus Orientals: una zona de pas en el període de transició a l'edat del Ferro (1678-1450 ane / 1200-600 BC), *Fronteres. Una visió des de l'Empordà (Figueres, 6, 7 i 8 de novembre de 2009)*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos, 115-140.

Puig, A.M. 2010, Intervenció a la muralla del carrer Comte Tallaferro de Besalú (La Garrotxa), *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Arbúcies, 28 i 29 de maig de 2010)*, 355-358.

Revilla, V., Pérez, J.M., Gómez, J.M. 1994. La siderúrgia al Maresme en època romana: una síntesi preliminar. *Laietania: Estudis d'història i d'arqueologia de Mataró i del Maresme*, 9, 233-250.

Revilla, V., Pérez, J.M., Gómez, J.M. 1996. Estructuras y funcionamiento de una herrería rural romana del Siglo I d.C. *Revista de Arqueología,* 182, 22-29.

Sagrera, J. 2010, *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Anglès, Ajuntament de Besalú.

Sagrera, J. 2007, La recerca arqueològica a Besalú, *Tribuna d'Arqueologia 2006*, Generalitat de Catalunya, 291-313.

Sagrera, J. 2006, Intervencions arqueològiques a Besalú, *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, 517-529.

Sagrera, J., Sureda, M. 2008, *Control arqueològic a la "Casa de la Moneda" de Besalú, IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (L'Escala-Empúries, 6 i 7 de juny de 2008)*, 469-471.

Sagrera, J., Sureda, M. 2006, El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques, *dins* Boto Varela, G. (coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú,* Anglès, Ajuntament de Besalú, 105-150.

Sala, R., Ortiz, H. 2016, *Jaciment arqueològic de Can Ring, Besalú. Prospecció geofísica per a la descripció de restes arqueològiques. Memòria d'intervenció*, Inèdit.

Simon, J. 1992. La farga catalana. Estudi metallúrgic del procés. Barcelona, Societat Catalana de Tecnologia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans.

Valenzuela, A., Madroñal, A., Frigola Torrent, J. 2013, Aproximación a la alimentación medieval (ss. X-XIII) mediante el análisis faunístico y carpológico. El caso de Besalú (Girona, Catalunya), *ArkeoGazte: revista de arqueología*, n·3, 117-135.

Vivó, D., Palahí, L., Nolla, J.M. 2012, *Parva Gerunda*, Girona, Ajuntament de Girona.

Vigué, J. (dir) 1990, *Catalunya romànica*, IV, La Garrotxa, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Zamora, F. DE. 1973, *Diario de los Viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, Curial.